

Νερό

πηγή ζωής

ΒΙΒΛΙΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Εκπαιδευτικά Προγράμματα

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
Εκπαιδευτικά Προγράμματα

Γενικός Συντονισμός

Δρ Αγαθονίκη Τσιλιπάκου, Προϊσταμένη Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού

Νερό πηγή ζωής

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές Ε' και Στ' Δημοτικού
Βιβλίο για τον εκπαιδευτικό και φύλλα εργασίας

Σχεδιασμός προγράμματος και κείμενα

Εύα Φουρλίγκα, αρχαιολόγος-μουσειολόγος

Γραφιστική επιμέλεια

Θωμάς Γκινούδης

Εκτύπωση

ΚΕΘΕΑ
ΣΧΗΜΑ + ΧΡΩΜΑ

ISBN 978-618-5251-00-0

Copyright ©2016 ΥΠΠΟΑ, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Η παραγωγή του βιβλίου για τον εκπαιδευτικό και των φύλλων εργασίας των μαθητών πραγματοποιήθηκε χάρη στην ευγενική χορηγία του *Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη*.

Το παρόν έντυπο απευθύνεται στους εκπαιδευτικούς που πρόκειται να υλοποιήσουν μόνοι τους το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Νερό πηγή ζωής» στις αίθουσες του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. Απευθύνεται επίσης και σε γονείς που επισκέπτονται το Μουσείο μαζί με τα παιδιά τους. Στόχος του είναι να βοηθήσει τους εκπαιδευτικούς και τους γονείς να κατανοήσουν πώς λειτουργεί το πρόγραμμα με τα φύλλα εργασίας και να τους καθοδηγήσει, ώστε να ετοιμάσουν μια ευχάριστη και δημιουργική επίσκεψη στο Μουσείο.

Το πρόγραμμα απευθύνεται σε μαθητές Ε΄ και Στ΄ Δημοτικού.

Περιεχόμενα

Ιστορικό σχεδιασμού του εκπαιδευτικού προγράμματος.....	4
Σύντομη περιγραφή του εκπαιδευτικού προγράμματος.....	5
A. Στο σχολείο - πριν από την επίσκεψη	6
B. Στο Μουσείο	7
Οδηγίες για την υλοποίηση του προγράμματος.....	7
Γ. Στο σχολείο - μετά την επίσκεψη	10
Εικονογράφηση φύλλων εργασίας	12
Πληροφορίες για τα εκθέματα	14
Το νερό και οι χρήσεις του στα ρωμαϊκά, βυζαντινά και νεότερα χρόνια	18
Προέλευση εποπτικού υλικού	30
Βιβλιογραφία	31

Ιστορικό σχεδιασμού του εκπαιδευτικού προγράμματος

Την άνοιξη του 2008 η Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού εγκαινίασε μια δράση πανελλαδικής εμβέλειας με τίτλο «Περιβάλλον και Πολιτισμός». Κύριος στόχος της δράσης ήταν η ανάδειξη της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς αλλά και η ενεργοποίηση των πολιτών για την προστασία της.

Οι θεματικές που επιλέχθηκαν άλλαζαν ανά διετία. Για τη διετία 2008-2009, το θέμα ήταν το δέντρο με τίτλο «Το Δέντρο της Ζωής σε Τέσσερις Εποχές». Η θεματική του «Δέντρου» θεωρήθηκε ιδανική ενότητα για την πρώτη εφαρμογή της εκστρατείας, καθώς στη μορφή του δέντρου συμπυκνώνονται με τρόπο συμβολικό τα βασικά στοιχεία της φύσης. Με τη δύναμη του νερού το δέντρο αναπτύσσεται και καρποφορεί, η γη το στηρίζει και το θρέφει, στον αέρα αναπνέει και ορθώνεται ενώ η φωτιά μπορεί να επηρεάσει ανεπανόρθωτα τον κύκλο της ζωής του.

Για τη διετία 2010-2011 το θέμα ήταν το νερό και ο τίτλος των εκδηλώσεων «Φωνές νερού μυριάδες». Ο τίτλος αποτελούσε αναφορά στην ποίηση του Οδυσσέα Ελύτη και συνόψιζε σε τρεις λέξεις τις αναρίθμητες μορφές του νερού, του υδάτινου τοπίου και των ανθρώπινων έργων που προέκυψαν από αυτό.

Το 2012 το θέμα ήταν η φωτιά και ο τίτλος των εκδηλώσεων «Παντέχνου πυρός σέλας - Λαμπερές ιστορίες φωτιάς» εμπνευσμένος από τον «Προμηθέα Δεσμώτη» του Αισχύλου. Οι δράσεις αφορούσαν στις μεταμορφώσεις της φωτιάς, διαχρονικού συμβόλου δημιουργικής δύναμης, ενέργειας, φωτός και αισιοδοξίας¹.

Μέσα από τις δράσεις που υλοποιήθηκαν από το 2008 ως το 2012 σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους σε όλη την Ελλάδα, προέκυψαν ποικίλα εκπαιδευτικά προγράμματα και δραστηριότητες για μαθητές και ενήλικες επισκέπτες.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Νερό πηγή ζωής», αρκετά διαφοροποιημένο, αποτελεί αποτύπωση σε φύλλα εργασίας του προγράμματος που υλοποιήθηκε τη διετία 2010-2011 στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού κατά τη συμμετοχή στο πρόγραμμα «Περιβάλλον και Πολιτισμός».

Από την ιστοσελίδα του ΥΠΠΟ Περιβάλλον και Πολιτισμός: http://www.yppo.gr/3/g32.jsp?obj_id=43792
(τελευταία επίσκεψη 8/9/2016)

¹ Η δράση ενεργοποιήθηκε και πάλι τον Οκτώβριο του 2016 με το ίδιο θέμα.

Σύντομη περιγραφή του εκπαιδευτικού προγράμματος

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Νερό πηγή ζωής» απευθύνεται σε μαθητές Ε΄ και Στ΄ Δημοτικού που επισκέπτονται το Μουσείο με το σχολείο ή με τους γονείς τους.

Το πρόγραμμα βασίζεται στην παρατήρηση αντικειμένων. Με κατάλληλες ερωτήσεις, οι συμμετέχοντες προτρέπονται να εντοπίσουν αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί στην καθημερινή τους ζωή, να τα παρατηρήσουν προσεκτικά και να αντλήσουν από αυτά πληροφορίες για το παρελθόν. Στις αίθουσες του Μουσείου οι μαθητές αναζητούν αντικείμενα που σχετίζονται με το νερό και τις χρήσεις του, όπως μια νεροσφυρίχτρα, αγγεία μαγειρικής και σερβιρίσματος. Επίσης μαθαίνουν για το συμβολικό χαρακτήρα του νερού στη θρησκεία.

Οι στόχοι του προγράμματος είναι οι μαθητές:

- Να υλοποιήσουν μια ενδιαφέρουσα και ξεχωριστή επίσκεψη στο Μουσείο.
- Να μάθουν να παρατηρούν τα αντικείμενα και να αντλούν από αυτά πληροφορίες για το παρελθόν.
- Να μάθουν πώς γινόταν η ύδρευση στο Βυζάντιο, πώς μετέφεραν οι Βυζαντινοί το νερό στα σπίτια τους, από πού έπαιρναν νερό, πώς γινόταν το εμπόριο, με ποιους τρόπους ψάρευαν.

Το πρόγραμμα επικεντρώνεται σε εκθέματα που βρίσκονται σε τρεις αίθουσες: Αίθουσα 2, «Παλαιοχριστιανική πόλη και κατοικία», αίθουσα 4, «Από την εικονομαχία στη λάμψη των Μακεδόνων και των Κομνηνών» και αίθουσα 6, «Το βυζαντινό κάστρο». Αποτελείται από τέσσερα φύλλα εργασίας. Η συνολική διάρκειά του είναι περίπου μιάμιση ώρα.

Τα αντικείμενα που παρατηρούν είναι τα ακόλουθα:

Αίθουσα 2: Αγωγός ύδρευσης, αμφορέας, στόμιο πηγαδιού, αγκίστρι, τρίαίνα, τσουκάλι, οινόχρη, κύπελλο, πινάκιο, νεροσφυρίχτρα.

Αίθουσα 4: Κολυμπήθρα, κουτρούβιο

Αίθουσα 6: Λαγήνι, τσουκάλι, πινάκιο, ηθμός.

Πληροφορίες για όλα τα παραπάνω αντικείμενα θα βρείτε στις σελίδες 14-17.

Ιστορικές πληροφορίες για τα θέματα που θίγονται στα φύλλα εργασίας θα βρείτε στις σελίδες 18-29.

A. Στο σχολείο - πριν από την επίσκεψη

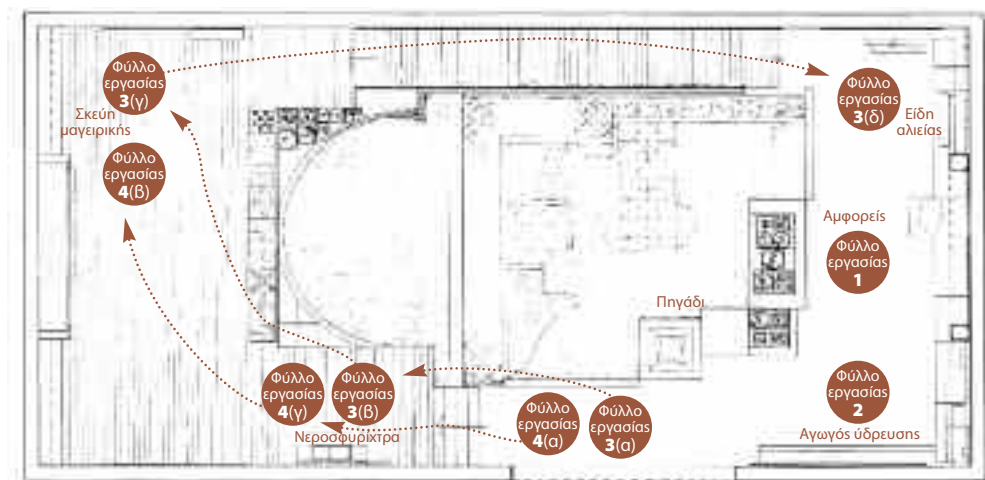
- ▶ Μιλήστε με τις υπεύθυνες των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Μουσείου, προκειμένου να ορίσετε ημερομηνία και ώρα επίσκεψης. Είναι πολύ σημαντικό να έχετε ορίσει σωστά το ραντεβού για να μην συμπέσει η ημέρα και ώρα επίσκεψής σας με άλλο σχολείο που θα υλοποιεί πρόγραμμα στις ίδιες αίθουσες.
- ▶ Προετοιμάστε τα παιδιά στο σχολείο σχετικά με την επίσκεψή σας στο Μουσείο.
- ▶ Συζητήστε για το όνομα του Μουσείου (Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού) και για τη χρονική περίοδο που πραγματεύεται (Βυζάντιο).
- ▶ Συζητήστε για το τι είναι ένα μουσείο και συγκεκριμένα ένα αρχαιολογικό μουσείο.
- ▶ Συζητήστε για τα αυθεντικά αντικείμενα του παρελθόντος, τα οποία είναι μοναδικά και σημαντικοί μάρτυρες της κοινωνίας που τα δημιούργησε.
- ▶ Είναι πολύ σημαντικό επίσης να συζητήσετε για τη συμπεριφορά των μαθητών στο Μουσείο: εξηγήστε τους ότι δεν επιτρέπεται να αγγίζουν τα αντικείμενα, ότι θα πρέπει να προσέχουν να μην πατήσουν τα ψηφιδωτά δάπεδα και να φροντίσουν να μην φωνάζουν ώστε να μην ενοχλούν τους υπόλοιπους επισκέπτες του Μουσείου. Να είστε προετοιμασμένοι ότι στο Μουσείο είναι πιθανόν να υπάρχουν και άλλοι επισκέπτες, με τους οποίους θα πρέπει να συνυπάρξετε.
- ▶ Εξηγήστε στα παιδιά ότι στο Μουσείο θα δουλέψουν ομαδικά. Θα παρατηρήσουν αντικείμενα που συνδέονται με το νερό και με τη βοήθεια των φύλλων εργασίας θα ανακαλύψουν τη χρήση τους.
- ▶ Χωρίστε τους μαθητές σε ομάδες στο σχολείο για να μην χάνετε χρόνο στο Μουσείο.
- ▶ Χωρίστε τους σε 3 ή 4 ομάδες (5-6 απόμων), ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών σας. Εάν τους χωρίσετε σε τέσσερις ομάδες, καλό είναι να είστε δύο εκπαιδευτικοί, επειδή οι ομάδες με τα φύλλα εργασίας 3 και 4 μετακινούνται αρκετά.
- ▶ Εάν θέλετε, ξεκινήστε το πρόγραμμα στο σχολείο, βάζοντας κάθε ομάδα να συμπληρώσει τις δύο πρώτες σελίδες του φύλλου εργασίας που είναι γενικές. Σε αντίθετη περίπτωση, θα τις συμπληρώσουν στο Μουσείο.

Β. Στο Μουσείο

- ▶ Ζητήστε από τις υπεύθυνες των εκπαιδευτικών προγραμμάτων να σας δώσουν τα φύλλα εργασίας με τις πινακίδες και τα μολύβια.
- ▶ Δώστε σε κάθε ομάδα από ένα φύλλο εργασίας.
- ▶ Κατευθυνθείτε προς την αίθουσα που θα δουλέψετε.
- ▶ Βάλτε τους μαθητές σας να καθίσουν κοντά στα αντικείμενα που θα μελετήσουν (βλ. εικ. 1–3).
- ▶ Όταν ολοκληρώσετε το πρόγραμμα παραδώστε τις πινακίδες και τα μολύβια στους φύλακες. Κρατήστε τα φύλλα εργασίας που συμπλήρωσαν τα παιδιά.
- ▶ Συμπληρώστε τη φόρμα αξιολόγησης είτε επί τόπου και παραδώστε την στο φυλακτικό προσωπικό, ή στο σχολείο και στείλτε την με email: mbp@culture.gr ή με fax: 2313 306402. Είναι χρήσιμο να συμπληρώσετε την αξιολόγηση, γιατί έτσι θα μας βοηθήσετε να διαπιστώσουμε τυχόν δυσλειτουργίες του εκπαιδευτικού προγράμματος και να το βελτιώσουμε.

Οδηγίες για την υλοποίηση του προγράμματος

- ▶ Δώστε σε κάθε ομάδα ένα φύλλο εργασίας. Ζητήστε από τους μαθητές να διαβάσουν προσεκτικά τις οδηγίες και τις πληροφορίες στα πλαίσια των εντύπων, οι οποίες θα τους βοηθήσουν να απαντήσουν τις ερωτήσεις. Ζητήστε τους επίσης να παρατηρούν προσεκτικά τις εικόνες του φύλλου εργασίας τους.

Εικόνα 1. Κάτοψη της αίθουσας 2 με τις θέσεις των ομάδων

Μπαίνοντας στην αίθουσα 2 «Παλαιοχριστιανική πόλη και κατοικία» οι ομάδες με τα **φύλλα εργασίας 1** και **2** κάθονται δεξιά στο βάθος, κοντά στους αμφορείς και τον αγωγό ύδρευσης (εικ. 1). Οι ομάδες με τα **φύλλα εργασίας 3** και **4** θα χρειαστεί να μετακινηθούν περισσότερο από τις άλλες ομάδες. Η ομάδα με το **φύλλο εργασίας 3** αρχικά θα καθίσει κοντά στα σκαλιά, μπροστά στο τρικλίνιο (3α) και στη συνέχεια θα ανεβεί στο επάνω μέρος της αίθουσας. Θα σταθεί μπροστά στη νεροσφυρίχτρα (3β) και στη συνέχεια μπροστά στους αμφορείς και στα σκεύη μαγειρικής (3γ). Η ομάδα θα καταλήξει μπροστά στα είδη αλειείας (3δ), στο κάτω μέρος της αίθουσας, δίπλα στις υπόλοιπες ομάδες. Η ομάδα αυτή έχει τα περισσότερα αντικείμενα και θα πρέπει να είναι γρήγορη. Εάν νομίζετε ότι τα αντικείμενα είναι πολλά, αφαιρέστε τους αμφορείς ή (και) τα σκεύη μαγειρικής. Η ομάδα με το **φύλλο εργασίας 4** θα ξεκινήσει κοντά στην ομάδα 3, μπροστά στο τρικλίνιο (4α) και στη συνέχεια θα ανεβεί στο επάνω μέρος της αίθουσας, στο βάθος μπροστά στα οικιακά σκεύη (4β), θα δει τους αμφορείς και θα καταλήξει στη νεροσφυρίχτρα (4γ).

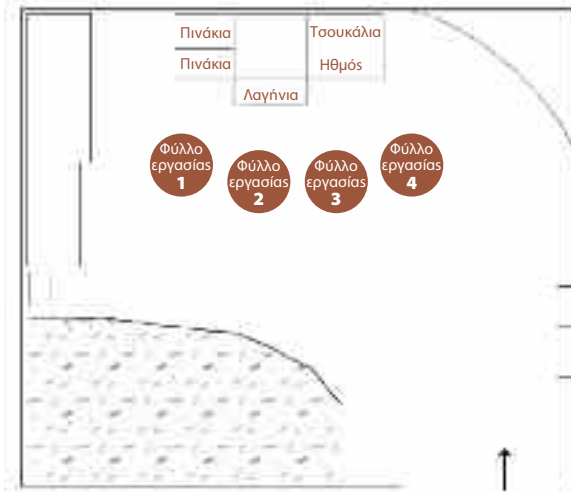
Εικόνα 2. Κάτοψη της αίθουσας 4 με τις θέσεις των ομάδων

Ζητήστε από τα παιδιά να δώσουν στην ομάδα τους ένα όνομα συναφές με τα αντικείμενα που μελετούν και να το γράψουν στο εξώφυλλο (εναλλακτικά, αυτό μπορεί να γίνει και στο τέλος της συμπλήρωσης του φύλλου εργασίας).

Οι δύο πρώτες σελίδες είναι κοινές σε όλα τα φύλλα εργασίας και, ανάλογα με το χρόνο που έχετε στη διάθεσή σας, μπορείτε να τις συμπληρώσετε στο σχολείο ή στο Μουσείο.

Η πρώτη σελίδα βοηθάει τα παιδιά να τοποθετηθούν στο *χρόνο*, με ερωτήσεις αντιστοίχισης που σχετίζονται με το μάθημα της Ιστορίας της Ε' Δημοτικού. Η δεύτερη σελίδα εισάγει τα παιδιά στην *έννοια του νερού* και στις *χρήσεις* του και με ένα κρυπτόλεξο τους παρουσιάζει

τα αντικείμενα που θα γνωρίσουν στην αίθουσα 2 (κάποια παρόμοια βρίσκονται και στην αίθουσα 6). Οι **σελίδες 3 και 4** αφορούν σε αντικείμενα που βρίσκονται στην **αίθουσα 2**, η **σελίδα 5** στην **αίθουσα 4** και η **σελίδα 6** στην **αίθουσα 6**. Η θέση της κάθε ομάδας στις αίθουσες 4 και 6 φαίνεται στις εικόνες 2 και 3 αντίστοιχα.

Εικόνα 3. Κάτοψη της αίθουσας 6 με τις θέσεις των ομάδων

Το πρόγραμμα μπορούν να υλοποιούν *ταυτόχρονα δύο σχολικά τμήματα*. Σ' αυτήν την περίπτωση:

Το **πρώτο τμήμα** δουλεύει στην αίθουσα 2. Ξεκινάει από τις σελίδες 1 και 2 των φύλλων εργασίας και προχωράει στις σελίδες 3 και 4.

Το **δεύτερο τμήμα** δουλεύει στην αίθουσα 4. Ξεκινάει από τις σελίδες 1 και 2 των φύλλων εργασίας και προχωράει στη σελίδα 5. Συνεχίζει στην αίθουσα 6 με τη σελίδα 6.

Αφού τελειώσουν τα δύο τμήματα, μπορούν να επισκεφτούν και τις υπόλοιπες αίθουσες. Έτσι κάθε ομάδα θα συμπληρώσει όλες τις σελίδες των φύλλων εργασίας.

Όταν οι μαθητές ολοκληρώσουν την έρευνά τους και συμπληρώσουν τα φύλλα εργασίας τους, καλό είναι να παρουσιάσουν αυτά που ανακάλυψαν και στους υπόλοιπους συμμαθητές τους. Αυτό μπορεί να γίνει είτε στην αίθουσα που θα τελειώσει το πρόγραμμα ή στο σχολείο.

Παρουσιάσεις ομάδων:

- Η ομάδα με το φύλλο εργασίας 1 θα παρουσιάσει τις δύο εισαγωγικές σελίδες.
- Η ομάδα με το φύλλο εργασίας 2 θα παρουσιάσει τις σελίδες 3 και 4 (που είναι κοινές για τα φύλλα εργασίας 1 και 2 αλλά παρουσιάζονται με διαφορετική σειρά).
- Η ομάδα με το φύλλο εργασίας 3 θα παρουσιάσει τις πληροφορίες που συνέλεξε στη σελίδα 4.
- Η ομάδα με το φύλλο εργασίας 4 θα παρουσιάσει τις πληροφορίες που συνέλεξε στη σελίδα 3.

Αναλόγως οργανώστε τις παρουσιάσεις και στις υπόλοιπες αίθουσες. Εάν επισκεφτείτε μόνο τις αίθουσες 4 και 6 κάντε τις παρουσιάσεις στην τελευταία αίθουσα και ορίστε κάθε ομάδα να παρουσιάσει από μία σελίδα. Δεν έχει σημασία ποια θα παρουσιάσουν, αφού οι αίθουσες αυτές είναι κοινές για όλους. Το πιο απλό είναι: η ομάδα 1 να παρουσιάσει τη σελίδα 1, η ομάδα 2 τη σελίδα 2 η ομάδα 3 τη σελίδα 5 και η ομάδα 4 τη σελίδα 6.

Γ. Στο σχολείο - μετά την επίσκεψη

Μπορείτε, αντί στο Μουσείο, να κάνετε τις παρουσιάσεις στο σχολείο. Εάν έχετε χρόνο να διαθέσετε, παροτρύνετε τα παιδιά να κάνουν τις παρουσιάσεις με Power Point.

- ▶ Ζητήστε από τις ομάδες να παρουσιάσουν από μία ενότητα, δείχνοντας τις φωτογραφίες του φυλλαδίου ή ψάχνοντας και άλλες στο διαδίκτυο.
- ▶ Ζητήστε από τους μαθητές να κάνουν σύγκριση του χτες με το σήμερα και να βρουν φωτογραφίες στο διαδίκτυο.
- ▶ Ζητήστε τους να σκεφτούν και να αναζητήσουν παροιμίες και τραγούδια για το νερό.
- ▶ Ζητήστε τους να ετοιμάσουν ερωτήσεις και να πάρουν συνέντευξη από τους παππούδες τους για τον τρόπο ύδρευσης στο παρελθόν.
- ▶ Χωρίστε τους σε ομάδες και ζητήστε τους να βρουν πληροφορίες για ένα θέμα: α. δημόσιες κρήνες και μεταφορά νερού, β. δημόσια λουτρά, γ. αγωγοί ύδρευσης και υδραγωγεία, δ. πηγάδια στον 19ο και 20ο αιώνα.
- ▶ Επισκεφτείτε με τους μαθητές σας το *Bey Hamam*, που είναι Οθωμανικό δημόσιο λουτρό. Επικοινωνήστε με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης για να ζητήσετε την άδεια να το δείτε από μέσα (εάν είναι επισκέψιμο).
- ▶ Επισκεφτείτε το μοναδικό βυζαντινό λουτρό που σώζεται στη Θεσσαλονίκη, το οποίο βρίσκεται στην οδό Θεοδοκοπούλου 13 στη συνοικία Κουλέ Καφέ στην Άνω Πόλη. Τηλεφωνήστε στην Εφορεία Πόλης Θεσσαλονίκης για να πάρετε πληροφορίες για τις μέρες και ώρες επίσκεψης.

- ▶ Εντοπίστε σε χάρτη της Θεσσαλονίκης τα σημεία που βρίσκονται τα λουτρά που σώζονται στη Θεσσαλονίκη (βλ. σχετικές πληροφορίες, σ. 20-25).
- ▶ Ακούστε τη ραδιοφωνική εκπομπή με θέμα την επίσκεψη σε βυζαντινό λουτρό της Θεσσαλονίκης στο YouTube με τίτλο «Βυζαντινολογίες 13: Λουτρά Θεσσαλονίκης 12-6-1987».
- ▶ Διαβάστε το απόσπασμα από τη «Λωξάντρα» της Μαρίας Ιορδανίδου, που περιγράφει την επίσκεψη σε λουτρό στο Μακροχώρι της Κωνσταντινούπολης στις αρχές του 20ου αι. (Ιορδανίδου Μ., 2010, *Λωξάντρα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 58-60).
- ▶ Κάντε μια βόλτα με τους μαθητές σας στην Άνω Πόλη για να εντοπίσετε δημόσιες κρήνες της οθωμανικής περιόδου (οδοί Δημ. Πολιορκητού, Λυσία, Ηρακλείδου κ.α.). Συζητήστε τον τρόπο που κουβαλούσαν το νερό στα σπίτια τους και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν.
- ▶ Βρείτε στο βιβλίο του *Εβλιά Τσελεμπί* πληροφορίες για τα χαμάμ, τις κρήνες και τα πηγάδια της πόλης στην περίοδο της Τουρκοκρατίας (Τσελεμπί, 1991).
- ▶ Ζητήστε από τους μαθητές να δημιουργήσουν το δικό τους λεξικό αρχαιολογικών όρων χρησιμοποιώντας τις λέξεις που έμαθαν στο Μουσείο, δίνοντας το δικό τους ορισμό για κάθε μια από αυτές.
- ▶ Ζητήστε από τους μαθητές να δημιουργήσουν το δικό τους εικονόλεξο με τα αντικείμενα του Μουσείου (με φωτογραφίες ή ζωγραφιές).

Εικονογράφηση φύλλων εργασίας

Τα φύλλα εργασίας εικονογραφούνται με:

α. **φωτογραφίες** των ίδιων των αντικειμένων. Με τον τρόπο αυτό οι μαθητές μπορούν να εντοπίσουν εύκολα τα αντικείμενα μέσα στις αίθουσες του Μουσείου.

Μία φωτογραφία που δείχνει πώς αποθήκευαν τους αμφορείς στα αμπάρια των караβιών. Πρόκειται για φωτογραφία του караβιού που βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου και είναι πιστή αναπαράσταση σε τομή του караβιού που βρέθηκε στο ναυάγιο του 4ου αι. του Yassi Ada στα παράλια της Μικράς Ασίας (από το φωτογραφικό αρχείο του ΜΒΠ).

Μία φωτογραφία του κάστρου του Πλαταμώνα, όπως σώζεται σήμερα. Στόχος της φωτογραφίας αυτής είναι να δουν οι μαθητές ότι οι πόλεις-κάστρα συνήθως χτίζονταν σε λόφους και συχνά κοντά στη θάλασσα για να μπορούν οι κάτοικοι να ελέγχουν καλύτερα τις επιθέσεις από τους εχθρούς τους.

β. **cartes postales** των αρχών του 20ου αι. Ο λόγος που χρησιμοποιούνται οι cartes postales είναι για να καταλάβουν οι μαθητές ότι πολλά από τα αντικείμενα και η χρήση τους παρέμειναν ίδια από τα βυζαντινά χρόνια ως τις αρχές του περασμένου αιώνα.

γ. **σχέδια των αντικειμένων**. Τα σχέδια αποτελούν πιστή απεικόνιση των πραγματικών αντικειμένων. Εδώ χρησιμοποιούνται εναλλακτικά με τις φωτογραφίες.

δ. **εικόνες από χειρόγραφα (μικρογραφίες)**: Το μεγαλύτερο μέρος των φύλλων εργασίας εικονογραφείται με μικρογραφίες οι οποίες, εκτός από διακοσμητική χρήση στα φύλλα εργασίας, προσφέρουν τη δυνατότητα στους μαθητές να τις παρατηρήσουν και να απαντήσουν στις ερωτήσεις που σχετίζονται με τη χρήση των αντικειμένων. Για το λόγο αυτό, όσο υλοποιείτε το πρόγραμμα, φροντίζετε να υπενθυμίζετε στους μαθητές σας να τις παρατηρούν προσεκτικά. Τα αντικείμενα, σε συνδυασμό με τις μικρογραφίες, αποτελούν τις αυθεντικές πηγές άντλησης πληροφοριών για τον τρόπο ζωής των Βυζαντινών.

Στη σελίδα 30 αναφέρεται η πηγή προέλευσης των χειρογράφων που χρησιμοποιήθηκαν στα φύλλα εργασίας.

Πληροφορίες για τα εκθέματα

(χρήσιμες για τις απαντήσεις
στα φύλλα εργασίας)

Αγκίστρι: Εξάρτημα ψαρέματος, παρόμοιο με το σύγχρονο αγκίστρι.

Αγωγός ύδρευσης: Ο συγκεκριμένος αγωγός ύδρευσης αποτελείται από αμφορείς σε δεύτερη χρήση. Οι αμφορείς αυτοί ονομάζονται «σπαθία» (από το σπαθί) εξαιτίας του μακρόστενου σχήματός τους. Οι αμφορείς, αφού ανοίχτηκαν και από την κάτω πλευρά, τοποθετήθηκαν ο ένας μέσα στον άλλο και δημιούργησαν έναν αγωγό. Επάνω από αυτόν τον αγωγό υπάρχει ένας νεότερος, ο οποίος αποτελεί δείγμα μεταφοράς νερού με κτιστό αυλάκι, σκεπασμένο με πλάκες και σοβατισμένο στο εσωτερικό του με υδραυλικό κονίαμα. Οι αγωγοί μετέφεραν νερό από τις δεξαμενές στις κρήνες, στα δημόσια λουτρά, στα ανάκτορα, στους ναούς και στα πλούσια σπίτια. Εκτός από τους αγωγούς ύδρευσης υπήρχαν και αγωγοί αποχέτευσης.

Αμφορέας: Η λέξη αμφορέας είναι σύνθετη από το αμφί (=και από τις δυο πλευρές) και φέρω (=μεταφέρω). Λέγεται έτσι επειδή έχει δύο λαβές για τη μεταφορά του. Οι αμφορείς χρησιμοποιούνταν κυρίως στο εμπόριο, αλλά και ως αποθηκευτικά σκεύη και έβαζαν μέσα υγρά (λάδι και κρασί) ή μικρά στερεά προϊόντα, όπως δημητριακά, ελιές, ξηρούς καρπούς κτλ. Το σχήμα τους είναι κατάλληλο για τη μεταφορά και τη φόρτωσή τους σε πλοία. Τοποθετούνταν όρθιοι σε επάλληλες σειρές μέσα στο αμπάρι, έτσι ώστε η βάση των αμφορέων της πάνω σειράς να στερεώνεται στους ώμους των αμφορέων που βρίσκονταν στην κάτω σειρά. Όπως φαίνεται στις μικρογραφίες, αμφορείς χρησιμοποιούνταν για την άντληση νερού από πηγάδια ή για το λούσιμο στο σπίτι. Στο Μουσείο θα δείτε αρκετούς αμφορείς σε δεύτερη χρήση.

Ηθμός: Είναι το στραγγιστήρι, το σουρωτήρι. Πρόκειται για πήλινο σκεύος που μοιάζει με το δικό μας στραγγιστήρι. Το χρησιμοποιούσαν για να πλένουν και να σουρώνουν λαχανικά, φρούτα κτλ.

Κολυμπήθρα: Μαρμάρινη κολυμπήθρα με μια μικρή οπή (είναι στο τμήμα που έχει συμπληρωθεί) για να απομακρύνονται τα νερά μετά το τέλος της τελετής της βάπτισης.

Κουτρούβιο: Πήλινο ή μολύβδινο μικρό δοχείο μέσα στο οποίο έβαζαν μύρο ή αγίασμα. Τα κουτρούβια της έκθεσης προέρχονται από το ναό του Αγίου Δημητρίου (του Μυροβλήτη) και γι' αυτό απεικονίζεται ο άγιος Δημήτριος. Τα κουτρούβια τα κρεμούσαν στο λαιμό. Τους Μυροβλήτες αγίους Θεοδώρα και Δημήτριο στη Θεσσαλονίκη επισκέπτονταν προσκυνητές από πολλά κοντινά και μακρινά μέρη. Για το λόγο αυτό μπορεί να βρει κανείς κουτρούβια σε ανασκαφές ακόμη και μακριά από τη Θεσσαλονίκη.

Κύπελλο: Πήλινο αγγείο με το οποίο έπιναν κρασί ή νερό.

Λαγήνι: Πήλινο δοχείο μεταφοράς νερού. Το λαγήνι το χρησιμοποιούσαν για να μεταφέρουν νερό στα σπίτια τους από τις κρήνες, τις πηγές, τα πηγάδια κτλ.

Νεροσφυρίχτρα: Μικρό πήλινο παιχνίδι στο οποίο έβαζαν νερό και όταν σφύριζαν από την άκρη του έβγαζε ήχο πουλιού. Το παιχνίδι αυτό με παρόμοια μορφή και ίδια χρήση έχει διατηρηθεί ως τις αρχές του 20ου αιώνα. Είναι γνωστό με διάφορα ονόματα: νεροσφυρίχτρα, λαλίτσα, πουλάκι, αηδονάκι κτλ.

Οινοχόη: Η λέξη είναι σύνθετη και προέρχεται από τις λέξεις: οίνος (=κρασί) και χέω (= χύνω). Χρησιμοποιείται ως κανάτα για το σερβίρισμα του κρασιού, θα μπορούσε όμως να χρησιμοποιηθεί και για το σερβίρισμα νερού. Οι οινοχόες της έκθεσης είναι από πηλό και από γυαλί.

Πινάκιο: Πήλινο σκεύος για το σερβίρισμα φαγητού. Είναι το σημερινό πιάτο. Γύρω στον 7ο αιώνα η επιφάνεια των κεραμικών επενδύεται με υάλωμα, με στόχο να γίνουν τα αγγεία αδιάβροχα. Η πρακτική αυτή επικρατεί και χαρακτηρίζει τα αγγεία των βυζαντινών χρόνων. Τα χαρακτηριστικά χρώματα των εφυαλωμένων αγγείων είναι πράσινο, μπλε, κίτρινο, κόκκινο και μαύρο.

Στόμιο πηγαδιού: Το συγκεκριμένο στόμιο πηγαδιού είναι σε δεύτερη χρήση. Αρχικά ήταν «επίθημα κιονοκράνου». Τα επίθηματά έμπαιναν επάνω από το κιονόκρανο. Ήταν τοποθετημένα με τη μεγαλύτερη επιφάνεια προς τα πάνω. Το συγκεκριμένο επίθημα κιονοκράνου προέρχεται από ναό της Θεσσαλονίκης.

Πιθανόν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας το επίθημα μετατράπηκε σε στόμιο πηγαδιού. Το νερό το αντλούσαν από τα πηγάδια με ένα σκεύος (συνήθως στάμνα, ή αμφορέα) δεμένο σε σκοινί. Η τριβή του σκοινιού στα τοιχώματά του δημιούργησε βαθιές αυλακώσεις, οι οποίες είναι ορατές σήμερα.

Τρίαينا: Σιδερένιο εξάρτημα ψαρέματος, παρόμοιο με το σημερινό καμάκι. Στηριζόταν σε ξύλινο στέλεχος και το χρησιμοποιούσαν για να πιάσουν ψάρια.

Τσουκάλι ή τσούκα: Πήλινο μαγειρικό σκεύος, παρόμοιο με τη σημερινή κατσαρόλα. Τα τσουκάλια μπορούσαν να είναι και από σίδηρο. Η λέξη τσουκάλι χρησιμοποιείται ακόμη σε χωριά της Ελλάδας και συναντάται συχνά σε λαϊκά παραμύθια.

Πληροφορίες για αντικείμενα του Μουσείου μπορείτε να βρείτε στην ιστοσελίδα: www.mbp.gr

Το νερό και οι χρήσεις του στα ρωμαϊκά, βυζαντινά και νεότερα χρόνια

Το παρακάτω κείμενο γράφτηκε με αφορμή το εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Δίνει επιπλέον ιστορικές και αρχαιολογικές πληροφορίες για τα θέματα που θίγονται στα φύλλα εργασίας και απευθύνεται σε όσους θέλουν να αποκτήσουν μια καλύτερη εικόνα για το νερό και τις χρήσεις του στο Βυζάντιο, στα ρωμαϊκά και στα νεότερα χρόνια.

ΤΟ ΝΕΡΟ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Υδρευση

Η Θεσσαλονίκη είχε πάντα ένα μεγάλο πλεονέκτημα: υπόγεια νερά και χειμάρρους που διέσχιζαν την πόλη. Τα υπόγεια νερά έδιναν τη δυνατότητα στους κατοίκους να υδρεύονται ανοίγοντας πηγάδια σε μικρό βάθος. Σχετικά με τα πηγάδια έχουμε τη μαρτυρία του περιηγητή Εβλιά Τσελεμπί, που επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη το 1623 και αναφέρει ότι υπήρχαν 3060 πηγάδια σε σπίτια και τουλάχιστον 64 δημόσιες κρήνες με τρεχούμενο νερό που ξεδιψούσαν τους ντόπιους και τους ξένους.

Η ανάπτυξη όμως της Θεσσαλονίκης και η συγκέντρωση όλο και μεγαλύτερου αριθμού κατοίκων δημιούργησε αυξημένες ανάγκες ύδρευσης που δεν μπορούσαν να καλυφθούν από το νερό των πηγαδιών. Έτσι χρειάστηκε να μεταφερθεί νερό από τα γύρω βουνά που είχαν πηγές με τρεχούμενα νερά. Σημαντικό είναι ότι τα νερά αυτά μπορούσαν να μεταφερθούν στην πόλη με φυσική ροή, λόγω της φυσικής κλίσης του εδάφους.

Από τρία κυρίως σημεία έφτανε το νερό στην πόλη: από τις πηγές του Χορτιάτη, στους πρόποδες του οποίου είναι χτισμένη η Θεσσαλονίκη, από τις πηγές του Ουρουντζουκίου (Ρετζίκι) και από τις πηγές του Λεμπέτ, στη θέση της σημερινής Σταυρούπολης. Οι πηγές του Λεμπέτ και του Ρετζικίου υδροδοτούσαν το δυτικό τομέα της πόλης, ενώ του Χορτιάτη τον ανατολικό.

Στο Χορτιάτη κατασκευάστηκε από τα ρωμαϊκά χρόνια υδραγωγείο για τη μεταφορά του νερού στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Είναι γνωστό ότι οι ρωμαίοι ήταν ικανότατοι αρχιτέκτονες και κατασκεύαζαν μεγάλα έργα (γέφυρες, υδραγωγεία, δρόμους, λουτρά κ.ά.). Τα νερά των πηγών του Χορτιάτη βρίσκονται σε υψόμετρο 600-900μ. Συγκεντρώνονταν στο ίδιο περίπου σημείο που συγκεντρώνονται και σήμερα και από εκεί με κτιστό ορθογώνιο κανάλι το νερό έφτανε στη Θεσσαλονίκη. Το κανάλι του ρωμαϊκού υδραγωγείου ξεκινούσε από τις πηγές, βόρεια από το σημερινό χωριό Χορτιάτη, και κατηφορίζοντας περνούσε πάνω από την υδατογέφυρα του χωριού, η οποία σώζεται ως σήμερα. Το συνολικό μήκος έφτανε τα

20 χλμ. περίπου και αποτελούνταν από σήραγγες και υπόγειους αγωγούς. Διάφορα μικρά τμήματα του υδραγωγείου, που σώζονται διάσπαρτα ανάμεσα στο Χορτιάτη και τη Θεσσαλονίκη, επιτρέπουν την παρακολούθηση της πορείας του νερού, η οποία συνεχιζόταν προς τα ΒΔ, προς τη διασταύρωση των δρόμων για Ασβεστοχώρι και Καβάλα, συνέχιζε προς Πανόραμα και στη συνέχεια έστριβε πάλι προς ΒΔ, μέχρι το ξενοδοχείο «Φιλίππειον», απ' όπου κατηφόριζε προς την ακρόπολη. Από εκεί το νερό του Χορτιάτη έμπαινε στην πόλη της Θεσσαλονίκης, όπου διανεμόταν στα λουτρά και τις δεξαμενές, μέσα από ένα πλήθος διακλαδώσεων. Η διαδρομή αυτή του νερού δεν πρέπει να άλλαξε στα 1500 χρόνια λειτουργίας του, μέχρι το 1975 που υδροδοτούσε την πόλη (Ταμιωλάκης 1985, Μανωλεδάκης & Μαρκή 2011).

Αγωγοί ύδρευσης, κιστέρνες, κρήνες

Η παροχή νερού στα ιδιωτικά και δημόσια κτήρια γινόταν με αγωγούς, οι οποίοι ήταν κτιστοί ή πήλινοι κυλινδρικοί. Οι κτιστοί αγωγοί αποτελούνταν από ένα ορθογώνιο αυλάκι που σχηματιζόταν από πέτρες ή πλίνθους. Το εσωτερικό του αγωγού επενδυόταν με υδραυλικό κονίαμα για να είναι στεγανό. Οι αγωγοί σκεπάζονταν με πλίνθινες ή λίθινες πλάκες για να μένει καθαρό το νερό. Κατά διαστήματα υπήρχαν μικρά φρεάτια καθίζησης για να συλλέγονται χώματα και μικρές πέτρες. Όπου χρησιμοποιούνταν πήλινοι κυλινδρικοί σωλήνες, στα σημεία ένωσής τους υπήρχε μόνωση με ασβεστοκονίαμα. Στο Μουσείο εκτίθεται πήλινος αγωγός ύδρευσης φτιαγμένος από αμφορείς που μπαίνουν ο ένας μέσα στον άλλο, ενώ επάνω από αυτόν, εκτίθεται νεότερος, κτιστός, πλίνθινος αγωγός ύδρευσης.

Το νερό ερχόταν από το υδραγωγείο του Χορτιάτη και κατέληγε σε μία μεγάλη δεξαμενή, που πιθανόν ταυτίζεται με τη δεξαμενή του Επταπυργίου, και από εκεί διοχετευόταν σε σειρά κιστερνών (δεξαμενών), που βρίσκονταν στα ψηλότερα σημεία της πόλης και στην ίδια ευθεία. Οι παραπάνω κιστέρνες γέμιζαν με το σύστημα των συγκοινωνούντων δοχείων και διοχέτευαν στη συνέχεια το νερό με αγωγούς διανομής στην αμέσως χαμηλότερη σειρά κιστερνών. Έχει εντοπιστεί στην πόλη μεγάλος αριθμός κιστερνών που συνδέονται με μοναστήρια αλλά και πολύ μεγαλύτερος αριθμός μικρότερων, ιδιωτικών κιστερνών στις αυλές των σπιτιών. Τις δεξαμενές αυτές τις χρησιμοποιούσαν σαν πηγάδια. Το νερό επίσης χρησιμοποιούνταν ως κινητήρια δύναμη για τη λειτουργία νερόμυλων.

Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, εκτός από τις κιστέρνες, η πόλη αρδευόταν και με πηγάδια. Έχουν εντοπιστεί αρκετά πηγάδια παλαιοχριστιανικών χρόνων, τα οποία ήταν κτιστά, μικρής συνήθως διαμέτρου και έφεραν μαρμάρινα στόμια. Υπήρχαν επίσης και δημόσιες κρήνες για τους περαστικούς και φιάλες (σκεπαστές ή μη κατασκευές με μία μαρμάρινη λεκάνη στο κέντρο η οποία γέμιζε με τρεχούμενο νερό από τη βάση της).

Προς το τέλος της Βυζαντινής περιόδου, το υδραγωγείο του Χορτιάτη παραμελήθηκε. Έτσι, μετά την κατάκτηση της πόλης το 1430 ο Μουράτ Β΄ φρόντισε για την επισκευή της υδατογέφυρας και κατασκεύασε 20 νέες κρήνες στη Θεσσαλονίκη, καθώς και το περίφημο

«Λουτρό του Μπέη» (Bey Hamam). Οι Οθωμανοί σε όλη τη διάρκεια της κυριαρχίας τους, φρόντιζαν το υδραγωγείο και κατασκεύασαν διάφορες βρύσες. Επίσης εκμεταλλεύτηκαν και αυτοί την κινητήρια δύναμη του νερού για τη λειτουργία νερόμυλων.

Μετά την απελευθέρωση της πόλης της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους, το 1912, τα τρία υδραγωγεία (Χορτιάτη, Ρεντζικίου, Λεμπέτ) περιήλθαν στην κυριότητα του Δήμου Θεσσαλονίκης. Από το 1918 άρχισε πρόγραμμα ανακαίνισης και βελτίωσης των υδραγωγείων. Το 1919 εφαρμόστηκε για πρώτη φορά η χλωρίωση του νερού (Ναλπάντης 1994, Ταμιωλάκης 1985).

Δίκτυο αποχέτευσης

Οι Ρωμαίοι εκτός από το δίκτυο ύδρευσης, φρόντιζαν και για τη δημιουργία δικτύου αποχέτευσης. Στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης βρέθηκαν μεγάλοι και μικροί αγωγοί ύδρευσης και αποχέτευσης. Τα νερά της αποχέτευσης, με υπόγειους αγωγούς φαίνεται πως κατέληγαν βαθιά στη θάλασσα (Ταμιωλάκης 2005).

Λουτρά

Στα ρωμαϊκά χρόνια υπήρχαν πολλά δημόσια λουτρά, τα οποία δεν ήταν μόνο τόπος προσωπικής υγιεινής, αλλά και σημαντικό τόπος κοινωνική ζωής και καθημερινής επικοινωνίας.

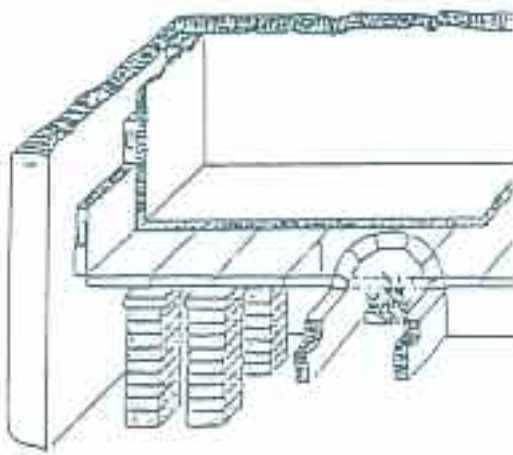
Οι Ρωμαίοι κατασκεύασαν στη Θεσσαλονίκη πολλά λουτρά, υπολείμματα των οποίων βρέθηκαν σε ανασκαφές σε διάφορα σημεία της πόλης, όπως κάτω από το ναό του Αγίου Δημητρίου, από την Αχειροποίητο, την Αγία Σοφία κ.α. Επίσης, ένα μεγάλο λουτρό βρέθηκε στη συμβολή των οδών Εγνατίας και Αντιγονιδών. Τμήμα λουτρού με λουτήρες, ελληνιστικών χρόνων, βρέθηκε και στην αρχαία αγορά (εικ. 4). Όλα αυτά τα λουτρά υδροδοτούνταν από το υδραγωγείο του Χορτιάτη.

Εικόνα 4: Κυκλική αίθουσα με 25 λουτήρες, αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης. (Αρχείο ΕΦΑΠΟΘ)

Τα βυζαντινά δημόσια λουτρά και στη συνέχεια τα οθωμανικά, ως προς την κατασκευή τους, ακολουθούσαν την τεχνική των ρωμαϊκών.

Τα βυζαντινά λουτρά, γνωστά και ως *βαλανεία*, ήταν περίτεχνα κτίρια. Είχαν πολλά δωμάτια και θολωτές οροφές, αν και γενικά ήταν μικρότερα από τα ρωμαϊκά. Στον περιορισμένης έκτασης προθάλαμο βρισκόταν ο χώρος των αποδυτηρίων. Ακολουθούσε ο ψυχρός χώρος, το *ψυχρολούσιον* των Βυζαντινών ή *frigidarium* των Ρωμαίων, ο οποίος σε κάποιες περιπτώσεις έλειπε και ο χλιαρός χώρος, το *χλιαροψύχριον* ή *tepidarium*. Στον *ενδότερον* ή *θερμόν θόλον*, το *caldarium*, γινόταν η εφίδρωση και ο καθαρισμός, σε ατομικούς λουτήρες, ήδη από τον 4ο αιώνα, τις καλούμενες *κολυμβήθρες* ή *κόλυμβους*. Τα μεγάλα λουτρά είχαν διαφορετικούς χώρους για άντρες και γυναίκες. Σε κάποιες περιπτώσεις, όταν τα λουτρά ήταν μικρά, μπορεί οι γυναίκες και οι άντρες να τα επισκέπτονταν διαφορετικές ώρες. Από τον 11ο αι., εκτός από την ίδρυση δημόσιων συνοικιακών λουτρών ή βαλανείων από τον αυτοκράτορα ή τον επίσκοπο για λόγους κοινωνικής ωφελείας, δημιουργήθηκαν και ιδιωτικά λουτρά που ανήκαν σε ιδιώτες (*ιδιωτικά* ή *πριβάτα*). Από αυτά κάποια ανήκαν σε πλούσιους και προορίζονταν για προσωπική χρήση, ενώ άλλα αποτελούσαν ιδιωτικές επιχειρήσεις που ενοικιάζονταν για δημόσια χρήση. Την ίδια περίοδο υπήρχαν και μοναστηριακά λουτρά, τα οποία δεν προορίζονταν μόνο για τους μοναχούς, αλλά αποτελούσαν παραρτήματα κοινωφελών ιδρυμάτων τους, όπως νοσοκομείων, ενώ άλλα λειτουργούσαν ως δημόσια και τα μοναστήρια εισέπρατταν τα έσοδά τους. Τα λουτρά θερμαίνονταν με το σύστημα των υποκαύστων (εικ.5). Κάτω από το δάπεδο υπήρχαν ειδικές κατασκευές, τα υπόκαυστα, και δημιουργούσαν έτσι έναν ενδιάμεσο χώρο, όπου κυκλοφορούσε ο ζεστός αέρας από την καύση ξύλων σε παρακαίμενο κλίβανο. Με τον τρόπο αυτό θερμαίνονταν οι πάνω χώροι του λουτρού και οι δεξαμενές με το νερό, ενώ ειδικοί αεραγωγοί κτισμένοι μέσα στους τοίχους, επέτρεπαν τον ζεστό αέρα να περνάει σε όλο το κτίριο και να το θερμαίνει.

Εικόνα 5: Σχεδιαστική απόδοση υποκαύστων.
(Αρχείο ΥΠΠΟ)

Άντρες, γυναίκες και παιδιά πήγαιναν τακτικά στα δημόσια λουτρά και αφιέρωναν αρκετό χρόνο στη διαδικασία του λουσίματος. Ιατρικά βιβλία της εποχής συνιστούν το λουτρό τέσσερις φορές τον Ιανουάριο, έξι το Μάρτιο, οκτώ τον Απρίλιο. Για την είσοδο στο λουτρό οι επισκέπτες πλήρωναν ένα χρηματικό ποσό, υπήρχαν όμως και λουτρά που ήταν δωρεάν (Αδάμ-Βελένη 2001, Μαρκή 1983, Πρόγραμμα ΜΕΛΙΝΑ 2001, Ρεβυθιάδου & Ράπτης 2014).

Βυζαντινό Λουτρό στη Θεσσαλονίκη

Στη Θεσσαλονίκη σώζεται ένα μόνο βυζαντινό λουτρό, στην οδό Θεοδοκοπούλου 13, στη συνοικία Κουλέ-Καφέ στην Άνω Πόλη (εικ. 6 και 7). Βρίσκεται δίπλα σε βυζαντινή κινστέρνα στην οδό Ολυμπιάδος (η οποία δεν είναι πλήρως ανεσκαμμένη). Χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 12ου ή στις αρχές του 13ου αι. και λειτουργούσε, με διάφορες επεμβάσεις ανά τους αιώνες, μέχρι το 1940. Στην οθωμανική περίοδο το λουτρό ήταν γνωστό με την επωνυμία Κουλέ Χαμάμ.

Εικόνα 6. Βυζαντινό λουτρό, Θεοδοκοπούλου 13, Άνω Πόλη (Αρχείο ΕΦΑΠΟΘ)

Είναι το μοναδικό σωζόμενο από ένα μεγάλο αριθμό λουτρών που λειτουργούσαν στην πόλη κατά τη βυζαντινή περίοδο. Το μνημείο διατηρεί την τριμερή τυπική διάρθρωση των βυζαντινών λουτρών, με προθάλαμο, που θα λειτουργούσε ως αποδυτήριο, δύο διμερείς

υπόκαυστους χώρους, τον μέσο χώρο, τον θερμόν, ενδότερον χώρον και μία δεξαμενή. Κάτω από τη δεξαμενή υπήρχε εστία που θέρμαινε το νερό και τα δάπεδα με το σύστημα των υποκαύστων. Το λουτρό είναι ανοιχτό και επισκέψιμο συγκεκριμένες μέρες και ώρες και υπάγεται στην Εφορεία Πόλης Θεσσαλονίκης (Ρεβυθιάδου & Ράπτης 2014).

Εικόνα 7. Από το εσωτερικό του βυζαντινού λουτρού (Αρχείο ΕΦΑΠΟΘ)

Οθωμανικά Λουτρά (Hamam) στη Θεσσαλονίκη

Ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της οθωμανικής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη είναι και τα λουτρά (hamam). Τα λουτρά ήταν από τα πρώτα έργα που κατασκεύασαν οι Οθωμανοί. Κατά την επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη ο Εβλιά Τσελεμπί, το 1623 αναφέρει ότι υπήρχαν στην πόλη περίπου 300 λουτρά. Εκτός από τη χρησιμότητα των λουτρών για την ατομική καθαριότητα, σημαντικός ήταν ο ρόλος που έπαιζαν τα κτίρια αυτά στην κοινωνική ζωή της εποχής. Για άντρες και γυναίκες η επίσκεψη σε ένα δημόσιο λουτρό ήταν απαραίτητη για λόγους υγιεινής, μια που εκτός από λίγα πλούσια σπίτια, τα υπόλοιπα δεν παρείχαν παρόμοιες ευκολίες. Ιδιαίτερα για τις γυναίκες, η προσέλευση σε ένα λουτρό αποτελούσε την κυριότερη κοινωνική δραστηριότητα που τις έδινε την ευκαιρία να ξεφύγουν για λίγο από τον κλειστό χώρο του σπιτιού τους.

Εικόνα 8. Μπέη Χαμάμ,
Εγνατία με Αριστοτέλους
(Αρχείο ΥΠΠΟ)

Σήμερα στη Θεσσαλονίκη σώζονται ελάχιστα οθωμανικά λουτρά. Το πιο καλά διατηρημένο είναι το Μπέη Χαμάμ, το οποίο για κάποια χρόνια ήταν επισκέψιμο, τα τελευταία όμως χρόνια παραμένει κλειστό (εικ. 8). Ανήκει στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης. Το Μπέη Χαμάμ βρίσκεται στην οδό Εγνατία στο ύψος της Αριστοτέλους. Χτίστηκε το 1444, από τον Μουράτ Β'. Λειτούργησε ως χαμάμ μέχρι τη δεκαετία του 1960 και αναστηλώθηκε τη δεκαετία του '80. Στα νεότερα χρόνια ήταν γνωστό με το όνομα *Λουτρά Παράδεισος*. Πρόκειται για το μεγαλύτερο διπλό λουτρό στην Ελλάδα, με ξεχωριστά ανδρικά και γυναικεία διαμερίσματα. Οι χώροι και στα δύο διαμερίσματα αναπτύσσονται σύμφωνα με την τυπική διάρθρωση των λουτρών: προηγείται ο μεγάλος προθάλαμος (κρύος χώρος), ακολουθεί ο ενδιάμεσος χλιαρός χώρος και στη συνέχεια ο κύριος θερμός χώρος με ατομικά ζεστά δωμάτια. Η θέρμανση γινόταν με το σύστημα των υποκαύστων.

Άλλα χαμάμ που σώζονται σήμερα στην πόλη είναι το *Yeni Hamam* (Νέο Λουτρό) (16ου αι.), γνωστό σήμερα με το όνομα *Αίγλη*. Βρίσκεται στη γωνία των οδών Κασσάνδρου και Αγ. Νικολάου, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Από το οικοδόμημα διατηρούνται μόνο οι δύο θολοσκέπαστες μεγάλες αίθουσες των αποδυτηρίων, το κρύο τμήμα. Εκεί στεγάστηκε για αρκετά χρόνια ο κινηματογράφος «Αίγλη».

Το *Pasha Hamam*, (ή Λουτρό των Αγίων Αποστόλων, ή Λουτρά Φοίνιξ) βρίσκεται κοντά στα δυτικά τείχη, στη συμβολή των σημερινών οδών Πηνειού, Κάλβου και Π. Καρατζά, κοντά στο ναό των Αγίων Αποστόλων, βόρεια της Πλατείας Δημοκρατίας. Η ανέγερσή του τοποθετείται στο διάστημα 1520-30. Πρόκειται για ένα μονό λουτρό (γυναικείο), που αργότερα, μετατράπηκε σε διπλό. Διατήρησε την αρχική του χρήση μέχρι το 1981 και έκτοτε παραμένει κλειστό.

Το *Παζάρ Χαμάμ* (Λουτρό της Αγοράς) βρίσκεται στη διασταύρωση των οδών Βασιλέως Ηρακλείου και Κομνηνών στην περιοχή Λουλουδάδικα. Πιθανολογείται ότι χτίστηκε τον 16ο αι. Ονομαζόταν και Yahudi (=Εβραϊκό) Hamam, επειδή μετά το 1492, με την εγκατάσταση των Ισπανοεβραίων στη Θεσσαλονίκη, η περιοχή αυτή αποτέλεσε εβραϊκό κέντρο. Επίσης ονομαζόταν Χαλίλ Αγά Χαμάμ (Λουτρό του Χαλίλ Αγά), Λουτρό της Μεγάλης Αγοράς, Λουτρό της Αγοράς ή Λουτρό των Γυναϊκών. Είναι γνωστό και ως «Λουλουδάδικα», λόγω των νεότερων κατασκευών ανθοπωλείων επί του πεζοδρόμου της Βασ. Ηρακλείου (1951), που χρησιμοποιούσαν τη βόρεια (κύρια όψη) του μνημείου ως ράχη των εγκαταστάσεών τους. Πρόκειται για διπλό λουτρό, με τον αντρικό χώρο μεγαλύτερο και σε υψηλότερο σημείο. Οι χώροι του οργανώνονται στις τρεις γνωστές ζώνες: τον ψυχρό χώρο, τον χλιαρό και τον θερμό. Το μνημείο αντιμετώπισε σοβαρά στατικά προβλήματα λόγω του σεισμού του 1978 (Κανετάκη 2008α, 2008β, 2008γ, 2008δ).

ΘΑΛΑΣΣΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Θαλάσσιες διαδρομές

Στη βυζαντινή εποχή το να ταξιδεύει κανείς ήταν σπάνιο. Οι άνθρωποι ταξίδευαν κυρίως για επαγγελματικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς λόγους: ως ναύτες, στρατιώτες, έμποροι, κρατικοί υπάλληλοι ή διπλωμάτες ή ακόμη ως πρόσφυγες και εξόριστοι. Μοναδική εξαίρεση αποτελούσαν οι προσκυνητές που ταξίδευαν στους Αγίους Τόπους, στην Κωνσταντινούπολη, την Έφεσο κ.α. για λόγους θρησκευτικούς.

Εικόνα 9. Βυζαντινό στρογγύλο πλοίο
(Εκδοτική Αθηνών)

Τα περισσότερα ταξίδια με κίνητρο τη «φιλομάθεια» και την περιέργεια του ταξιδευτή, πραγματοποιήθηκαν από τις αρχές του 15ου αι., κάτω από την επίδραση του πνεύματος της Αναγέννησης.

Οι Βυζαντινοί ταξίδευαν με τα *στρογγύλα* πλοία του εμπορικού στόλου. Η πρύμνη και η πλώρη σχημάτιζαν καμπύλη και έδιναν στρογγυλό σχήμα στα πλοία. Είχαν πανιά, μερικά είχαν και κουπιά (εικ. 9). Το πηδάλιο χειριζόταν ο κυβερνήτης, ο οποίος έπρεπε να διαθέτει μεγάλη ναυτική πείρα, καλή γνώση των ανέμων και ικανότητα προσανατολισμού, ερμηνεύοντας σωστά τη θέση των αστεριών που ήταν σταθεροί οδηγοί πλεύσης. Η ταχύτητα πλεύσης ήταν 30-50 χλμ την ώρα. Δεν ήταν εύκολο να υπολογίσει κανείς τη διάρκεια του ταξιδιού του, γιατί σημαντικό ρόλο εκτός από τις καιρικές συνθήκες, έπαιζαν και παράγοντες όπως η πειρατεία, οι απρόοπτες επισκευές, η διάρκεια του ανεφοδιασμού κ.ά.

Θαλάσσιο εμπόριο

Η Μεσόγειος, η θάλασσα που ενώνει Ανατολή και Δύση, αποτέλεσε το φυσικό χώρο όπου διεξαγόταν το μεγαλύτερο μέρος των εμπορικών συναλλαγών στο Μεσαίωνα. Η βυζαντινή αυτοκρατορία είχε τον έλεγχο του «διεθνούς» εμπορίου της εποχής για μια μεγάλη περίοδο. Η προνομιακή της θέση ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση την καθιστούσε κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου για τα προϊόντα της Ανατολής. Παράλληλα, χάρη στη μεγάλη γεωγραφική του έκταση, το Βυζάντιο αποτελούσε σημαντική εξαγωγική δύναμη γεωργικών και βιοτεχνικών προϊόντων και μεγάλη αγορά απορρόφησης αγαθών.

Ωστόσο, από τον 7ο ως το 10ο αιώνα, το Βυζάντιο μοιράστηκε την κυριαρχία στην ανατολική και δυτική Μεσόγειο με τους Άραβες, ενώ από το 12ο αιώνα και εξής η παρουσία των ιταλών εμπόρων έγινε ιδιαίτερα έντονη και κατέληξε στον παραγκωνισμό των Βυζαντινών. Μεταξύ άλλων, στη Μεσόγειο διακινούνταν γεωργικά προϊόντα και πρώτες ύλες, όπως σιτάρι, κρασί, λάδι, ζάχαρη, μαλλί, βαμβάκι, λινάρι κ.α. Οι αμφορείς ήταν τα πήλινα δοχεία μεταφοράς των υγρών προϊόντων (λάδι και κρασί). Ονομάζονταν «κούφα» στα παλαιοχριστιανικά χρόνια και «μαγαρικά» στα βυζαντινά. Μέσα στο πλοίο τοποθετούνταν το ένα πλάι στο άλλο ώστε οι ώμοι, οι λαιμοί και τα στόμια των τεσσάρων μαγαρικών της πρώτης στρώσης να αποτελούν τη βάση για τη δεύτερη στρώση.

Αλιεία

Οι βασικοί τρόποι αλιείας στο Βυζάντιο, αλλά και παλιότερα, ήταν τέσσερις και ουσιαστικά δεν άλλαξαν ως τις μέρες μας: δίχτυα, κοντάρια, αγκίστρια και καλάμια (εικ. 10).

Τα δίχτυα των βυζαντινών ψαράδων ήταν φτιαγμένα από λινή κλωστή και εφοδιασμένα με φελλούς, αλλά και μολύβια για να βυθίζονται.

Στο ψάρεμα με καλάμι τα αγκίστρια δένονταν με λεπτό λινό σκοινί για να κρεμαστούν από το καλάμι, την «ορμιά». Τα αγκίστρια στερεώνονταν με τρίχα ζών, κυρίως αλόγου,

βοδιού ή αγριόχοιρου. Για δόλωμα χρησιμοποιούσαν ψωμί ή σκουλήκι και για μεγαλύτερα ψάρια κομμάτια κρέατος.

Εικόνα 10. Ψάρεμα με δίχτυα και καλάμι (Εκδοτική Αθηνών)

Ο κιούρτος (ή η κύρτη) ήταν σαν πλεκτό καλάθι από ευλύγιστα κλαδιά, με το οποίο ψάρευαν καβούρια, αλλά και τα κοχύλια της πορφύρας.

Με το κοντάρι έπιαναν κυρίως χταπόδια και τόνους. Με καμάκι ψάρευαν κυρίως νύχτα, με το φως των δαδιών ή των φρυγάνων. Το ψάρεμα με πυροφάνι το περιγράφει ο Οππιανός στα Αλιευτικά του: «...Με τις πρώτες σκιές της νύχτας, οι ψαράδες ανάβουν ένα δαδί και μανουβράροντας τη λεπτή τους βάρκα δίνουν σκοτεινό θάνατο στα ανύποπτα ψάρια: χαρούμενα τα ψάρια, βλέποντας τη φλόγα που έβγαζε η ρετσίνα από το πεύκο, πηδούσαν γύρω από τη βάρκα, γύρω απ' αυτό το μοιραίο βραδινό φως και δέχονταν αλύπητα τα χτυπήματα του καμακιού».

Είναι πολλές οι μαρτυρίες για τη χρήση του κρότου στο ψάρεμα. Ο στόχος ήταν να φοβίσουν τα ψάρια και να τα οδηγήσουν στα δίχτυα. Το θόρυβο προκαλούσαν κροταλίζοντας όστρακα ή ρίχνοντας πέτρες στη θάλασσα ή, ακόμη, χτυπώντας τα πόδια τους στην πλώρη του караβιού.

Γεύμα με θαλασσινά

Σκάροι, συναγρίδες, ροφοί, φαγκριά, λαβράκια, μελανούρια, αθερίνες, χταπόδια, καλαμάρια, σουπιές, γαρίδες, χτένια, αχιβάδες, μύδια και αχινοί είναι μόνο μερικά από τα είδη τροφής που οι Βυζαντινοί έπαιρναν από τη θάλασσα. Τα έβραζαν ή τα τηγάνιζαν σε ελαιόλαδο. Τα έψηναν χωρίς να τα καθαρίζουν από τα λέπια τους και όταν τα έκαναν σούπα έβραζαν μέσα

και διάφορα λαχανικά. Εκτός από τα φρέσκα ψάρια κυκλοφορούσαν και τα αλίπαστα (παστά), καθώς και αυτά που ήταν συντηρημένα σε ξύδι.

Μια επινόηση της βυζαντινής κουζίνας ήταν ο γάρος, σάλτσα που γινόταν από εντόσθια σκουμπριών, τόνων ή παλαμίδων και συνόδευε ψάρια και λαχανικά. Συχνά τον ανακάτευαν με νερό, ξύδι, κρασί ή λάδι και αντίστοιχα ονομαζόταν *υδρόγαρος*, *οξύγαρος*, *οινογαρος* ή *ελαιόγαρος*. Στα βυζαντινά τραπέζια υπήρχε ειδικό σκεύος για το γάρο, το *γαράριο*, διαμορφωμένο κατάλληλα για να διατηρείται η σάλτσα ζεστή. Οι σουπες μαγειρεύονταν στις κατσαρόλες, τα *τσουκάλια* ή *τσούκες που ήταν* πήλινες ή μεταλλικές (σιδερένιες) και σερβίρονταν σε βαθιά πιάτα, τα *πινάκια* (Αηδόνη κ.ά. 1997).

ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Η βάπτισις

Οι Βυζαντινοί υιοθέτησαν το βάπτισμα (την βύθιση του σώματος στο νερό) ως τελετουργική διαδικασία που συμβολίζει την κάθαρση από τα αμαρτήματα και την πρόσληψη της θείας χάριτος. Πριν από την ολική επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας, οι ασπαζόμενοι τον χριστιανισμό βαπτίζονταν ενήλικες. Μετά την πλήρη επικράτησή της όμως τέθηκαν ερωτήματα σχετικά με την ηλικία που θα έπρεπε να γίνεται η βάπτισις, ώστε να μην πεθαίνουν αβάπτιστα τα παιδιά. Έτσι καθιερώθηκε αρχικά το τρίτο έτος της ηλικίας, και αργότερα η τεσσαρακοστή ημέρα από τη γέννησή τους, το μυστήριο όμως επισπευδόταν εάν κινδύνευε η ζωή του βρέφους.

Η τελετή της βάπτισις γινόταν αρχικά στο βαπτιστήριο (χώρο ειδικά διαμορφωμένο εντός της εκκλησίας). Από τη Μεσοβυζαντινή περίοδο βαπτιστήρια ως ιδιαίτερα κτίρια ή αίθουσες δεν κτίζονται πλέον. Από τον 10ο αιώνα κι εξής έχουν σωθεί μαρμάρινες και, αργότερα μεταλλικές κολυμβήθρες, οι οποίες τοποθετούνταν στο νάρθηκα, όπου και τελούνταν το μυστήριο (Κουκουλές 1951, Πρόγραμμα ΜΕΛΙΝΑ 2001).

Κουτρούβια

Τα κουτρούβια είναι μολύβδινα φιαλίδια που περιείχαν μύρο (αγιασμένο έλαιο ή ύδωρ), από αγιάσματα ή μαρτύρια αγίων και δίνονταν στους προσκυνητές που επισκέπτονταν τους τάφους μυροβλυτών αγίων κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Τα φιαλίδια αυτά χρησιμοποιούνταν ως φυλαχτά με θεραπευτικό ή αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Επάνω τους είχαν χαραγμένες παραστάσεις αγίων. Φαίνεται ότι κοντά στα αγιάσματα υπήρχαν εργαστήρια μαζικής παραγωγής τέτοιων αντικειμένων.

Τα κουτρούβια θεωρείται ότι αποτελούν συνέχεια της παράδοσης των πήλινων «ευλογιών» που περιείχαν αγίασμα και μεταφέρονταν από προσκυνητές των Αγίων Τόπων, κατά

Εικόνα 11. Κουτρούβιο που απεικονίζει τον άγιο Δημήτριο (Αρχείο ΜΒΠ)

τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Διαφέρουν όμως ως προς το υλικό και την εικονογραφία.

Γνωστοί μυροβλήτες άγιοι της Θεσσαλονίκης ήταν ο άγιος Δημήτριος και η αγία Θεοδώρα. Στην Άρτα και στο Κάστρο των Ρωγών στην Πρέβεζα έχουν βρεθεί δύο μολύβδινα κουτρούβια. Το ένα απεικονίζει τον άγιο Δημήτριο από τη μια πλευρά και τον μαθητή του Νέστορα από την άλλη, ενώ το δεύτερο απεικονίζει μάλλον την αγία Θεοδώρα από τη μια πλευρά και ένα στρατιωτικό άγιο, τον άγιο Δημήτριο κατά πάσα πιθανότητα, από την άλλη. Τα κουτρούβια αυτά χρονολογούνται γύρω στον 13ο αι.

Είναι εξαιρετικά σημαντικό το ότι βρέθηκαν αυτά τα κουτρούβια στην Ήπειρο γιατί δείχνει ότι η λατρεία των μυροβλητών αγίων της Θεσσαλονίκης ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη. Πολλοί προσκυνητές ταξίδευαν από τους τόπους διαμονής τους προκειμένου να επισκεφτούν τους μυροβλήτες αγίους της Θεσσαλονίκης. Παρόμοια κουτρούβια έχουν βρεθεί και σε άλλα μέρη της Ελλάδας (Παπαδοπούλου 2008).

Προέλευση εποπτικού υλικού

Όλες οι εικόνες με τα αντικείμενα και τις κατόψεις του Μουσείου στα φύλλα εργασίας και στο βιβλίο για τον εκπαιδευτικό προέρχονται από το αρχείο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού.

Βιβλίο για τον εκπαιδευτικό

Εικόνα 4: Αδάμ-Βελένη 2001, σ. 132.

Εικόνα 5: Ευγενίδου κ.ά. 1994.

Εικόνα 6: Ρεβυθιάδου και Ράπτης 2014, σ. 21.

Εικόνα 7: Ρεβυθιάδου και Ράπτης 2014, σ. 27.

Εικόνα 8: Κανετάκη 2008α, σ. 232.

Εικόνα 9: Πελεκανίδης κ.ά. 1975, σ. 175.

Εικόνα 10: Πελεκανίδης κ.ά. 1975, σ. 175.

Εικόνα 11: Αρχείο ΜΒΠ.

Φύλλο εργασίας 1

Εξώφυλλο: Χειρόγραφο, 13ος αι., κώδικας αρ.2, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

σ. 2: Χειρόγραφο, 12ος αι. κώδικας 6, φ. 138α, Μονή Παντελεήμονος. *Εξορία του Μ. Βασιλείου*. (Πελεκανίδης κ.ά. 1975, σ. 182).

σ. 2: Εικονόλεξο. Σχεδιασμός: Β. Σουμιντούμπ, νηπιαγωγός - μουσειολόγος.

σ. 4: Χειρόγραφο, 11ος αι., φ. 114β, Ευαγγελιστάριον Σκευοφυλακίου Μονής Μεγίστης Λαύρας. *Η Γέννησις*. (Πελεκανίδης κ.ά. 1979, σ. 32).

σ. 4: Χειρόγραφο, 13ος αι., κώδικας 5, φ.371α, Μονή Παντελεήμονος. *Ο Ιησούς και η Σαμαρείτιδα*. (Πελεκανίδης κ.ά. 1975, σ. 49).

σ. 4: Στόμιο πηγαδιού. Σχεδιαστική απόδοση: Θ. Ζωντανός (αρχείο ΜΒΠ).

σ. 5: Κουτρούβιο. Σχεδιαστική απόδοση: Θ. Ζωντανός (αρχείο ΜΒΠ).

σ. 6: Φωτογραφία από το Κάστρο του Πλαταμώνα. (Ευγενίδου 1997, σ. 150-151).

Οπισθόφυλλο: Χειρόγραφο, 16ος αι., κώδικας 1161, φ. 243β, Μονή Βατοπεδίου. *Η εμφάνιση του Χριστού στη Γαλιλαία*. (Χρήστου κ.ά. 1991, σ. 165).

Φύλλο εργασίας 2

Οπισθόφυλλο: Χειρόγραφο, 11ος αι. κώδικας 587(μ), φ. 21β, Μονή Διονυσίου. *Ο Ιησούς και η Σαμαρείτιδα*. (Πελεκανίδης κ.ά. 1973, σ. 170).

Φύλλο εργασίας 3

Εξώφυλλο: Χειρόγραφο, 16ος αι., κώδικας 1161, φ.323β, *Η φιλοξενία του Αβραάμ*, Μονή Βατοπεδίου. (Χρήστου κ.ά. 1991, σ. 165).

σ. 4: Χειρόγραφο, 12ος αι., κώδικας 6, φ. 37β, Μονή Παντελεήμονος. *Βουκολικές σκηνές*. (Πελεκανίδης κ.ά. 1975, σ. 175).

Οπισθόφυλλο: Χειρόγραφο, 12ος αι., φ. 145, Χρονικό Ιωάννη Σκυλίτζη.

Φύλλο εργασίας 4

Εξώφυλλο: Χειρόγραφο, 14ος αι., κώδικας Α76, φ. 69β, Μονή Μεγίστης Λαύρας, *Ο εν Κανά γάμος*. (Πελεκανίδης κ.ά. 1979, σ. 54).

Οπισθόφυλλο: Χειρόγραφο, 12ος αι., κώδικας 6, φ. 37α, Μονή Παντελεήμονος, *Βουκολικές σκηνές*. (Πελεκανίδης κ.ά. 1975, σ. 175).

Βιβλιογραφία

- James, S. (1993). *Αρχαία Ρώμη*. Αθήνα: Πατάκης.
- Αδάμ-Βελένη, Π. (2001β). *Θεσσαλονίκη νεράιδα, βασίλισσα, γοργόνα. Αρχαιολογική περιδιάβαση από την Προϊστορία έως την Ύστερη Αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος/9,58 FM.
- Αηδόνη, Σ., Τ. Αλμπάνη, Γ. Βιταλιώτης, Δ. Ευγενίδου, Ν. Μπαλάσκα, Β. Σακελλιάδης, Ν. Σελέντη, και Φ. Σταυρουλάκη (1997). *Ταξίδια στις Βυζαντινές Θάλασσες*, Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ-Δ.Β.Μ.Μ.
- Βελένης, Γ., (2012). Κρήνες και φιάλες της Θεσσαλονίκης. Ταυτίσεις φωτογραφιών. *Θεσσαλονικέων Πόλις* 17, (Παράρτημα).
- Ευγενίδου, Δ., Α. Θεοδώρου, Α. Λαζαρίδου (1994). *Η Μονή Καισαριανής. Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ-Δ.Β.Μ.Μ.-Τμήμα Μουσείων, 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
- Ευγενίδου, Δ. (1997). *Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης, Βυζαντινή Καστροκτισία*. Αθήνα: Αδάμ.
- Κανετάκη, Ε. (2008α). Μπέη Χαμάμ, στο Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.) *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, 232-234. Αθήνα: Δ.Β.Μ.Α., ΥΠ.ΠΟ.
- Κανετάκη, Ε. (2008β). Γενί Χαμάμ (ή «Αίγλη»), στο Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.) *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, 235-236. Αθήνα: Δ.Β.Μ.Α., ΥΠ.ΠΟ.
- Κανετάκη, Ε. (2008γ). Παζάρ Χαμάμ (ή Γιαχουντί Χαμάμ, ή Λουλουδάδικα), στο Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.) *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, 237-239. Αθήνα: Δ.Β.Μ.Α., ΥΠ.ΠΟ.
- Κανετάκη, Ε. (2008δ). Πασά Χαμάμ (ή Λουτρό των Αγίων Αποστόλων ή Λουτρά Φοινίξ), στο Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.) *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, 240-241. Αθήνα: Δ.Β.Μ.Α., ΥΠ.ΠΟ.
- Κουκουλές, Φ. (1951). *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τ. Δ΄*, Collection de l'Institute Français d'Athènes 73, Αθήνα.
- Μανωλεδάκης, Μ. και Ε. Μαρκή (2011). Το υδραγωγείο του Χορτιάτη. *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 22 (2008), 361-368.
- Μαρκή, Ε. (1983). Η Θεσσαλονίκη στην αρχαιότητα. *Αρχαιολογία* 7, 11-16.
- Ναλπάντης, Δ. (1994). Θεσσαλονίκης υδρευτικά. *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 5 (1991), 272-282.
- Παπαδοπούλου, Β. (2008). Μολύβδινα φιαλίδια μύρου (κουτρούβια) από την Ήπειρο. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 42, 9-15.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. και Α. Τζιτζιμπάση (2004). Η ιστορία ενός επιθήματος από τα ψηλά στα χαμηλά. *Περιοδικό του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού* 11, 30-49.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.) (2002). *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Ώρες Βυζαντίου*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- Πελεκανίδης, Στ., Π. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, (1973). *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους. Σειρά Α΄. Εικονογραφημένα χειρόγραφα, τ. Α΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πελεκανίδης, Στ., Π. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς (1975). *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους. Σειρά Α΄. Εικονογραφημένα χειρόγραφα, τ. Β΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Πελεκανίδης, Στ., Π. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, Αικ. Κατσαρού (1979). *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους. Σειρά Α΄. Εικονογραφημένα χειρόγραφα, τ. Γ΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Πρόγραμμα ΜΕΛΙΝΑ, Εκπαίδευση και Πολιτισμός (2001). *Ψηφίδες του Βυζαντίου*, ΥΠ.Ε.Π.Θ.-ΥΠ.ΠΟ.-Δ.Β.Μ.Μ.

Ρεβυθιάδου, Φ. και Κ. Ράπτης, (2014). *Αποκατάσταση-Στερέωση του Βυζαντινού Λουτρού στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης - ΥΠ.ΠΟ.Α.: Εκδόσεις Ζήτη.

Σκυλίτζη Ι., *Σύνοψις Ιστοριών, Κώδικας Vitr. 26-2 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης* (Πανομοιότυπη έκδοση 2000). Αθήνα: Μίλητος.

Ταμιωλάκης, Γ. (1985). *Η ιστορία της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Ταμιωλάκης, Γ. (2005). *Ιστορία της αποχέτευσης της Θεσσαλονίκης*. Αθήνα: Ελληνικές Εκδόσεις.

Τσελεμπί, Ε., *Ταξίδι στην Ελλάδα*. Έρευνα-λογοτεχνική απόδοση Νίκος Χειλαδάκης. Εκάτη, (1991).

Φουρλίγκα, Ε. και Σ. Γρόσδος (2000). *Όψεις της καθημερινής ζωής στην Παλαιοχριστιανική Εποχή*. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Χρήστου, Π., Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, Αικ. Καλαμαρτχή-Κατσαρού (1991). *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους. Σειρά Α΄. Εικονογραφημένα χειρόγραφα, τ. Δ΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Θερμές ευχαριστίες στους αρχαιολόγους Δρ Ρ. Βεροπουλίδου, Δρ Ε. Αγγέλκου, Δρ Σ. Ακριβοπούλου, Δρ Κ. Ράπτη, Δ. Ναλπάντη, Α. Τζιτζιμπάση, και στη συντηρήτρια αρχαιοτήτων Μ. Μουρατίδου.

Ευχαριστίες για την παραχώρηση εποπτικού υλικού στους:

- Εκδόσεις Αδάμ

- Εκδοτική Αθηνών

- Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας

- Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης (ΕΦΑΠΟΘ)

- Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης (ΚΙΘ)

- Παπαϊωάννου Α.

- Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Εκπαιδευτικά Προγράμματα

Λεωφ. Στρατού 2, Θεσσαλονίκη, τηλ. 2313 306400

<http://www.mbp.gr>

Χορηγός

